

Figuur 1
Kopie uit ca. 1700 van een kaart uit 1590. (Origineel: Groninger archieven)

EEN CONFLICT OVER DE AANWAS DER HEERLIJKHEID WEDDE

De brieven en rekeningen van Matthias Orth, drost te Wedde, beschrijven een conflict over 'den anwas der herrlicheit Wedde'. Waar ging dit conflict in de 16^e eeuw precies over en wat was de omvang van die aanwas? Orth heeft in opdracht van de graaf van Aremberg de aanwas omwille van dit conflict in kaart laten brengen. Deze kaart, gemaakt door de landmeter Antoni Brunij, is de oudste gedetailleerde kaart van noordelijk Westerwolde.

- Ruut Wegman
Marlies Sanders

Het conflict over de aanwas

Bij de Cosmas en Damianus stormvloed van 26 september 1509 bereikte de Dollard zijn grootste omvang ooit. De slikken die na de vloed ontstonden, raakten begroeid met kwelderplanten, slibden op en werden bij vloed niet meer overstroomd. De grond die na aanslibbing ontstond, werd aanwas genoemd en was door haar vruchtbaarheid aantrekkelijke landbouwgrond. Maar wie was nu de eigenaar van deze nieuwe gronden? In de 16^e eeuw ontstond er een conflict over het recht op de aanwas in de Dollard. In de leenbrieven aan de graaf van Aremberg stond dat hem het recht op de aanwas toekwam, maar volgens de bevolking van Blijham en Bellingwolde kwam dat recht toe aan de aangelanden.

De rechtsovertuiging van de bevolking was gebaseerd op het recht van opstrek. Volgens Hofstee (1937) is het 'recht van opstrek' een zeer oud ongeschreven gewoonterecht. Hij formuleert het als volgt: *'het is het eigendomsrecht, dat een grondbezitter heeft op de voor en achter zijn in cultuur gebrachte gronden gelegen onontgonnen gronden (eventueel aanwassen), voor zoover ze liggen binnen de verlengden van zijn zwetsloten (= grensslotten) en binnen de grenzen van zijn buurschap of dorp. [...] Alles wat dan tusschen zijn sloten lag was zijn eigen, onvervreemdbaar bezit'*.

De rechtsovertuiging van de graaf van Aremberg was gebaseerd op een leenbrief van Karel V, koning van Spanje, keizer van Duitsland en graaf der Nederlanden. Met deze leenbrief van 25 augustus 1538 schonk Karel V de heerlijkheid Westerwolde inclusief de aanwas of 'uuijtgorssen' aan Georg Schenck van Toutenburgh.¹ Na het overlijden van Schenck van Toutenburgh in 1540 erfde zijn zoon Karel het leen. Hij verkocht het in 1561 aan de graaf van Aremberg en landheer van Westerwolde.

De brieven en rekeningen van Matthias Orth

Verschillende brieven van Orth doen verslag van dit conflict. Al op 10 juli 1570 schreef hij aan de gravin van Aremberg dat hij onlangs bij de Oost-Friese kanselier was geweest en het conflict over de aanwas met hem had besproken.² De kanselier was bereid de gravin met raad en daad bij te staan in deze kwestie.

Het conflict was zo belangrijk dat Orth er mee naar de Spaanse stadhouder van de noordelijke gewesten, Francisco Verdugo, ging. Op 29 juli 1585 werd een akte opgesteld door Verdugo waarin hij verklaarde dat Orth namens de gravin ten strengste protesteert tegen het voorgenomen bedijken van de aangewassen door de inwoners van Blijham, Bellingwolde, Den Ham en Uitham.³ De gravin van Aremberg pretendeerde namelijk gerechtigd te zijn op deze aanwassen. Zij was daarover reeds een proces begonnen voor de geheime en gecommitteerde raden.

Dat de graaf van Aremberg de omvang van de aanwas in kaart wilde brengen, is zeer waarschijnlijk. Dat een dergelijke kaart ook daadwerkelijk is gemaakt, blijkt uit de rekeningen van Orth. In de rekeningen uit 1590 worden 'seckere costen ende verteringen so m. Anton. Brunije landtmeter offte crometricus gedaen' opgevoerd.^{4,5} Het ging om kosten 'omme die charte van den anwas der herrlicheit Wedde te maken'. Op 14 en 15 juni 1590 werd meester Antoni Brunij begeleid door vijf 'schütten' uit Groningen opgehaald. Een dag later ging hij met 21 soldaten en Gerhardus van Langen de 'dicken, anwas ende landscheidinge' van Blijham en Bellingwolde bezichtigen om die in kaart te brengen. Gerhardus van Langen was huisvoogd, een soort rentmeester die de belangen van de drost behartigde. Na zes dagen in het veld metingen te hebben verricht, werd hij op 23 juni weer teruggebracht naar Groningen. Ook op de terugreis met twee wagens werd hij begeleid door vijf soldaten. De hele expeditie duurde elf dagen en de kosten bedroegen 77 gulden en 15 stuiver. »

Figuur 2
Cartouche in linkeronderhoek van de kaart uit 1590 en transcriptie.

ANNO D
1590

R...CKJNGHE

VAN • ....SELS • DES • HEER
LICKHEIDS • WEDDE • TE • WETEN •
HET • NOORDER • SYL • NÆ • DIE • EEMZ •

DIE • SCHEIDINGE • TUSSCHEN • DIE • GRO
NINGER • OLDEDAMBT • ENDE • DIE •
HEERLICKHEID • WEDDE • IS • VAN • WIN
SCHOETER • SYLLE • LANGHES • DIE •
PEEKELLAE • INT • MOERASSE • HE...T •

DIE • NIE • LANDEN • VAN • BLIEHAM • SINT •
VANDEN • OLDEN • DYCK • TOT AENDEN •
DOLLERT • ENDE • VAN • DIE •
PEEKELAE • TOT • AEN •
DIE • OLDE • AE •

DIE • VAN • BLIEHAM •
HEBBEN • TWEMAEL •
HAER • DIEKKEN •
WT • GHELECHT •

Figuur 3
Cartouche in rechteronderhoek van de kaart uit 1590 en transcriptie.

DIE • NIE • LANDEN • VAN • BILLINGEWOLDE • SINT • VAN • DIE •
CLEYNE • GAST • TOT • AEN • DEN • DOLLERT • ENDE • LANGES • DIE •
OLDE • A • TOT • AENDEN • DOLLERT • ENDE • LANGES • DE • A • DOER •
BILLINGEWOLSTER • SYLL • TOT • AEN • DEN • DOLLERT •

DIE • SCHEIDINGE • N... ERTET • TUSSEN • DIE • HEERLICKHEIT • WEDDE •
ENDE • EMDERLANT • L..... • DIE • MOERSLOET • LANGES • TOT • AEN •
DIE • LEET • ENDE • LANGES • DIE • LEET • TOT • DIE • HEYLIGE • LÆ • ENDE • LANGES •
DIE • HEYLIGE • LÆ • ENDE • .... • MOERAS • ...WOLDE • SCHEIDING •
IS • RECHT • VAN • ..... • LANGES • DIE • LEET • TOT • AEN • DIE • BROENE • GROEP •
ENDE • DIE • BROENNE • GROEP • LANGES • RECHT • ....NT • WEDDER • MOERAS •

De kaart uit de rekeningen

Het leen Westerwolde werd op 21 september 1619 verkocht aan de stad Groningen en de brieven van Matthias Orth kwamen als de *'confuse pampieren'* in het archief van de stad Groningen terecht. *'Die charte van den aanwas der heerlijkheid Wedde'* is echter niet bij deze confuse pampieren opgeborgen.

In de Groninger archieven liggen vier vergelijkbare kaarten van dit gebied. De oudste kaart is 56 bij 87 centimeter groot en op karton geplakt. Deze kaart is slecht leesbaar en door plakplastic zwaar beschadigd. De cartouche op de kaart beschrijft het thema van de kaart: de nieuwe landen, de bedijkingen en de landscheidingen (figuren 2 en 3). In een klein vierhoekje boven de cartouche in de linker onderhoek van de kaart staat het jaartal 1590. De naam van de cartograaf hebben we niet in een cartouche of elders op de kaart kunnen vinden. Toch concluderen wij dat het de kaart van Brunij is omdat jaartal, thema en gekarteerd gebied van de kaart overeenkomen met die in de brieven en rekeningen van Orth. De andere drie kaarten zijn gemaakt in ca. 1700 (figuur 1), 1938 en 1947, en zijn kopieën van de kaart uit 1590.^{6,7,8,9}

Een beschrijving van de kaart

De details op de kaart van 1590 zijn uitzonderlijk. Huisjes, molens, bomen en kerken zijn niet als plattegrond maar in vogelperspectief getekend (figuur 4). Naast enkele andere molens, staat ook de windmolen van Wedde op de kaart. Deze windmolen die Haije Addinga tussen 1545 en 1556 liet bouwen, werd op 22 september 1593 geheel verwoest door de troepen van Verdugo (zie ook het artikel van de windmolen van Wedde). Dit gebeurde nog geen vier maanden nadat Matthias Orth de kaart naar Brussel had gestuurd. De molen zou niet meer worden opgebouwd.

Opvallend detail is het ontbreken van kerktorens in de dorpen Wedde, Vriesseloo, Blijham en Bellingwolde. De kerken hebben hooguit een kruisje op het dak. Alleen de kerk in Onstwedde heeft op de kaart een toren. In deze tijd hebben de kerken in Westerwolde een klokkenstoel of een losstaande toren behalve de kerk van Onstwedde, die had al een toren met een gemetselde stenen torenspits.

De topografie van de percelen, de opstreckende heerden begrensd door zwetsloten, dijken en riviertjes, is zeer nauwkeurig. Zelfs de bruggetjes over de Westerwoldse Aa zijn ingetekend. Andere kaarten bekend uit die tijd, zijn veel globaler en schematischer van opbouw. Door de nauwkeurige topografie kan de omvang van de aanwas van Blijham en Bellingwolde worden berekend. De bedijkte aanwas was in 1590 ca. 1140 hectare. Ook na aanleg van de dijken hadden de bewoners veelvuldig last van het water. Dit blijkt uit het grote aantal kolken op de kaart die het resultaat zijn van eerdere dijkdoorbraken. Volgens Buringh (1954) is de tweede oude dijk in 1550 gereedgekomen. De nieuwe dijk is rond 1587 aangelegd. Op 21 augustus 1587 schreef Matthias Orth aan de gravin van Aremberg dat de aanwas voor een groot deel bedijkt was, en dat hij daar namens de gravin tegen had geprotesteerd.² Het was niet de eerste keer dat de inwoners van Blijham de aanwas bedijkt hadden. Op de kaart staat namelijk *'die van Blijham hebben twemaal haer diekken wt ghelecht'*.

Het einde van het conflict

Pas op 13 december 1630 sloten de landeigenaren van Blijham en Bellingwolde, en de leenheer, de stad Groningen, een overeenkomst waarmee een einde kwam aan het conflict: *'de interpretatie van den leenbrieff daermede de Stadt belient is met die voorschreven Heerlicheit in het woordt uutergorßen; kracht het welcke de heeren voorschreven sustineerden (beweren) de Stadt te behooren dominium glebe (landheerlijkheid) ofte den eigendoom van alle die uijt den Dullart aen de voorschreven carspelen aengewaßen ende aengeslagen landen. Ende die eijgenarffden ter contrarie (in tegenspraak) dat daer mede niet anders beteickent wierde als die Heerlicheit ende Jurisdictione over die voorschreven uutergorßen, gelijk over haerluider andere landen ende goederen. »*

Figuur 4
Het dorp Vriesseloo, met onder de eerste 's' van Vriesseloo de kerk. (detail van de kaart van 1590). De kerk heeft geen toren.

Dat zij comparanten dese questie bij eene transactie hadden hengelecht ende ten ewigen dagen gemortificeert (te niet gedaan), in dier vougen dat Borgermeesteren ende Raadt bij consent van taelmans ende geswoorne miente deser Stadt hebben gerenuncieert (afstand gedaan) ende renuncieren bij desen vollencoomentlijcken hunne voorschreven soustenu (bewering) ende pretensie (aanspraak) op het dominium glebe ofte den eigendoom van de gemelte nijes aengeslagen, aengewassen, ofte entdeckede landen, mitsgaders (tezamen met) op die slijcken, dewelcke hen noch ontdekken, aenslachte aenwaßen moegen aen de voorschreven carspelen Bellingawolda ende Blijham (den Ham ofte Wtham onder Bellingawolda mede gereeckent) verlatende diezelve geheelicken tot profijct ende laste van den ingesetenen ende eigenarffden voorschreven aen wiens landen diezelve aengewassen zijn ofte noch aenwaßen moegen, sonder op dezelve eenich recht ofte actie te reserveren als het recht van superioriteit ende jurisdictie, welcke hen competeert over die geheele Heerlicheit. In regard (ten aanzien) van welcke verclaringe ende gedaene renunciatie die vulmachten vanden eigenarffden voorschreven hebben aengenoomen ende beloofd, nemen aen ende belooven mits desen op den eersten maj aencoomende, des jairs xvj^c eenenedartich aen deser stadts rentemeester tot derzelter Stadts profijct te betalen een somma van twintich duisent gulden, den gulden tot twintich stivers, ende den stuver tot acht placken gereeckent'.¹⁰ De stad deed hiermee afstand van haar aanspraak op het huidige en toekomstige eigendom van de aanwassen en bedijkte landen, maar had wel dezelfde rechten over de aanwassen als over de gehele heerlijkheid. De eigenerfden van Blijham en Bellingwolde betaalden de stad daarvoor twintig duizend gulden.

Tot slot

Het conflict ging over wie het recht op de aanwassen had; de eigenerfden of de graaf. De graaf had daartoe de aanwas in kaart laten brengen. Deze kaart van 'den anwas der herrlicheit Wedde' uit 1590 is de oudste en meest gedetailleerde kaart van de landaanwinningen van noordelijk Westerwolde. Het thema van de kaart, het gekarteerde gebied en het kaartjaar vormen samen het bewijs dat het dé kaart uit de rekeningen van de drost is. Hierdoor weten we nu dat meester Antoni Brunij de 'landtmeter off crometricus' van deze bijzondere kaart is. De vele brieven en rekeningen laten zien hoe belangrijk dit conflict in die tijd was.

Uit andere bronnen blijkt dat het geen uniek conflict was. In Oost-Friesland bijvoorbeeld zijn de aanwassen door de landheer bedijkt en daarna aan de inwoners voor een redelijke pacht in erfpacht gedaan. Hier eigende de graaf zich de aanwas toe en protesteerde de bevolking. In 1607 vatte Ubbo Emmius de klachten van de bevolking tegen de graaf als volgt samen 'Zonder de onderdanen er in te kennen, laat de graaf op hun kosten kanalen graven en dijken leggen; het nieuw aangeslibde buitendijkse land eigent hij zich toe ...' (Boer, 1935).

Voor de landeigenaren van Blijham en Bellingwolde kwam in 1630 een einde aan het conflict. Elders in Groningen procedeerden de boeren tot halverwege de 20^e eeuw tegen de Nederlandse staat over het recht van aanwas; ook wel de kwelderkwestie genoemd. Deze kwestie is pas sinds kort definitief verleden tijd (Flach, 2005).

Bronnen:

- 1 RHC Groninger Archieven (GA) Toegang 547, inventarisnummer 124.
- 2 GA Toegang 2583, inventarisnummer 946.
- 3 GA Toegang 2583, inventarisnummer 972.1.
- 4 GA Toegang 2583, inventarisnummer 942.10
- 5 GA Toegang 2583, inventarisnummer 942.12.
- 6 GA Toegang 1536, inventarisnummer 5888.
- 7 GA Toegang 1536, inventarisnummer 1262.
- 8 GA Toegang 1536, inventarisnummer 5887.
- 9 GA Toegang 1536, inventarisnummer 6746.
- 10 GA Toegang 2241, inventarisnummer 492.

Boer, J.J. (1935). Ubbo Emmius en Oost-Friesland. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen. Wolters Groningen.

Buringh, E. (1954). Afdeling Blijham. Groninger Maatschappij van landbouw 1854-1954. Jubileum uitgave ter gelegenheid van het 100 jarig bestaan.

Flach, R.J.C. (2005). De kwelderkwestie. Er gaat niets boven (procederen in) Groningen. In Amice: Rutgers-bundel. Kluwer-Deventer. pp 103-115.

Hofstee, E.W. (1937). Iets over de geschiedenis van den bodem in de provincie Groningen. IV De opstreckende heerden (slot). Groninger landbouwblad.

